

МОРФОСИНТАКСИЧКА ОБЕЛЕЖЈА ФРАЗЕОЛОГИЗАМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ¹

САЖЕТАК

Предмет овог рада су фразеологизми стандардног српског језика којима се обележавају емоционални концепти страха, изненађења, чуђења и збуњености. Корпус обухвата 50 фразеологизама различитог лексичког састава којима се означавају различити облици испољавања наведених емоција (нпр. *остати без даха*, *бацити бомбу*, *испасти из равнотеже*). Анализа је усмерена на морфосинтаксичке особине ових јединица, те су оне разврстане према својој граматичкој структури, са посебним освртом на њихове синтаксичке функције и комбинабилност у контексту, при чему се у обзир узимају само она значења која се односе на наведене емоције.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: фразеологизми, страх, изненађење, чуђење, збуњеност, морфосинтакса, структура, функција.

1. Увод

1.1. Предмет рада и корпус

Предмет овог рада су фразеологизми стандардног српског језика којима се обележавају емоционални концепти страха, изненађења, чуђења и збуњености. Корпус обухвата 50 фразеологизама различитог лексичког састава којима се означавају различити облици испољавања наведених емоција (нпр. *остати без даха*, *бацити бомбу*, *испасти из равнотеже*). Грађа је ексцерпирана из *Frazeološkog rječnika hrvatskoga ili srpskog jezika* Јосипа Матешића (у даљем тексту ЈМ), затим *Речника срскохрватскога књижевног језика* Матице српске (у даљем тексту РМС) и *Речника срскохрватског књижевног и народног језика* Српске академије наука и уметности (у даљем тексту РСАНУ). Анализа ће бити усмерена на морфосинтаксичке особине ових јединица, те ће оне бити разврстане према својој граматичкој структури, са посебним освртом на њихове синтаксичке функције и комбинабилност у контексту, при чему ће у обзир бити узимана само она значења која се односе на наведене емоције. У разматрање ће, дакле, бити узета и граматичка обележја елемената који чине фразеологизам, и граматичка обележја из-

---

¹ Овај рад настао је у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања*, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије (број пројекта 178004).

раза у целини. Примери употребе преузети су из електронског *Корпуса савременог српског језика SrpKor2013* Математичког факултета Универзитета у Београду, при чему су у обзир узимани сви функционални стилови, а овај корпус допуњаван је примерима српских писаца из Матешићевог речника, РСАНУ и електронских издања различитих новина.

Дефиниција фразеологизма од које полазимо у раду јесте она која се даје у Матешићевом речнику. Овај аутор наводи да су фразеологизми (назива их фраземима) језичке јединице значењског карактера, састављене од најмање две пунозначне речи, при чему бар једна од њих упућује на семантичку претворбу (Matešić 1982: VI). Ове јединице се као целина репродукују у говорном акту и захваљујући способности уклапања у контекст у реченици могу вршити синтаксичку функцију, као свака друга реч (Matešić 1982: VI). Релевантне особине фразема су, дакле:

1. репродуктивност, која подразумева да се фразеологизам појављује у готовом облику, као чврста веза речи устаљена дугом употребом;
2. формално устројство, које подразумева нерашчлањив скуп речи, од којих су најмање две пунозначне;
3. идиоматичност, што значи семантичку претворбу барем једног члана чврстог скупа речи, тако да значење фразеологизма никада не одговара збиру значења свих чланова скупа;
4. уклапање у контекст, што значи да се фразеологизам у реченици појављује као њен прости члан, тј. фразеологизам није скуп речи у виду властитог текста (Matešić 1982: VI).

Антица Менац, која се бавила проучавањем оваквих јединица на хрватској језичкој грађи, фразеологизмима назива „тзв. неслободне скупове ријечи, тј. оне који се не стварају у говорном процесу, него се репродуцирају у готовом облику какав се усталио дугом употребом. Њихови саставни дијелови често показују већи или мањи ступањ десемантизације, тако да значење цијелог фразеологизма није адекватно зброју значења његових дијелова. У тим је скуповима веза међу појединим дијеловима врло чврста, те им је састав, па и редослијед, обично непромјенљив” (Menac 1979: V).

Будући да највећи део наше грађе чине фразеологизми који су по граматичкој структури глаголско-именичке синтагме, важно је поменути и становиште односно термине које користи Драгана Мршевић Радовић у својој монографији *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику* (Мршевић Радовић 1987). Ова ауторка наводи да особеност фразеолошке јединице, која на плану форме представља вишелексемски спој, јесте да јој као сложеном знаку одговара једно, јединствено, *опште* или *глобално* значење (Мршевић Радовић 1987: 13). Ово значење се, према типу детерминације која постоји на семантичком плану међу лексемама, компонентама фразеолошке синтагме, остварује на два начина: фразеологизме код којих постоји узајамна зависност међу компонентама и који настају семантичком транспозицијом нефразеолошке син-

тагме као базног облика, називамо *глобалним фразеолошким јединицама* (нпр. *обрати зелен бостан*); фразеологизме с једносмерном зависношћу међу компонентама, где је глагол структурни фразеолошки конституент, али не учествује у настанку фразеолошког значења, док је именички конституент носилац фразеологизације, називамо *компонентним фразеологизмима*. Функција овог конституента је да квалификује или интензификује глаголско значење (нпр. *не вреди ни зрна боба* ‘ништа, нимало не вреди’) (Мршевић Радовић 1987: 13–14). Ова ауторка наводи да фразеолошке јединице представљају перифразе којима се описује, а не означава појмовни садржај, при чему се глаголским фразеологизмима квалификују особине, стања, процеси, означава се степен у ком се дата особина испољава, интензитет с којим се процес остварује и сл. (Мршевић Радовић 1987: 14). Према Д. Мршевић Радовић, синтаксичка функција фразеологизма и његово значење „имају значајну улогу у функционисању фразеолошке јединице као експресивног језичког знака”, а веће изгледе да сачува сликовитост (и експресивност) има један сликовити глаголско-именички фразеологизам који се у реченици актуализује као глаголска синтагма у предикатској функцији, него фразеолошка синтагма с функцијом речце или везника (Мршевић Радовић 1987: 18).

2. Анализа

Фразеологизми ће у овом раду бити разврстани првенствено према својој грама-тичкој структури. У структурном погледу, у нашој грађи издвајају се три основне групе израза: фразеологизми са структуром реченице, фразеологизми са структуром синтагме и фразеологизми са структуром поредбене конструкције.

2.1. Фразеологизми са структуром реченице

2.1.1. Фразеологизми, дакле, по облику могу одговарати реченици, али овде се не убрајају глаголске синтагме које стављањем глагола у лични облик постају реченице, него они изрази којима је реченица основни структурни облик (Менас 2007: 18), и који се тако наводе и у реченицима. Ове јединице могу имати форму прости, независно или зависно сложене реченице (Менас 2007: 19). У нашој грађи, сви фразеологизми осим једног из ове групе реализују се као прости реченице, при чему је могуће издвојити неколико подгрупа.

2.1.2. Највећи број фразеологизама у форми прости реченице садржи субјекат (у номинативу) и предикат, при чему се чува слободно место за променљиве делове, најчешће рекцију глагола који улази у састав фразеологизма. Та рекцијска допуна омогућава уклапање израза у контекст (Менас 2007: 38) и у највећем броју случајева има дативски лик и значење посесивности, тј. њоме се изражава посесор појма у субјекатској позицији (датив може бити замењен одговарајућим посесивним придевом). Такви су следећи примери: *ноге се коме одсекле* (*подсекле, скратиле* и сл.) у значењу ‘постати непокретљив, укочен од великог узбуђе-

ња или страха; уплашити се; остати запањен; не моћи се држати на ногама²; *језик се* коме *поткратио* ‘не моћи говорити од страха’; *дрићу* (*тресу се, клецају, подсекоше се*) коме *колена* ‘бити у великом страху’; *диже се* (*јежи се*) коме *коса* (*на глави*) ‘престравити се, бити запрепаштен, осећати страх, ужас’; *грло* (*у грлу*) *се* коме *стеже* ‘1) осећати велику бол; 2) осећати се неугодно због неизвесности предстојеће ситуације; не може говорити од страха или великог узбуђења’; *крв се* коме *леди* (*следи, заледи*) (*у жилама*) ‘осећати велики страх, ужас, престрашити се’; *пало* (*сишло*) *је* коме *срце у пете* (*у панталоне*) ‘јако се уплашити, бојати се’.

Овде су, дакле, углавном у питању персоналне реченице у којима је појам у номинативу (граматички субјекат) заправо локализатор неког физиолошког стања односно процеса, док је дативом означен носилац тог физиолошког стања или процеса (Антонић 2005: 177–178). Именице у номинативу првенствено означавају делове тела у којима се испољава дати процес или стање, а реч у дативу реализује се у контексту обично, иако не увек, као енклитика личне заменице. Оваквим изразима означава се првенствено неко емотивно стање, на основу повезаности саме емоције са њеним физиолошким манифестацијама. Ови фразеологизми углавном се могу објаснити метонимијски, будући да се уместо именовања самог осећања у језик пресликавају физиолошке манифестације које га прате (Драгићевић 2010: 190). У датим примерима нефразеолошка синтагма описује последицу, а фразеолошко значење исказује саму емоцију. У речничким објашњењима оваквих фразеологизама некад се наводи да се нешто осећа ‘од страха, од узбуђења’ и слично, а податак о емоцији која је каузатор датог стања понекад се јавља и у контексту, управо у форми *од + генитив*. Оваквим фразеологизмима обично се указује на интензивна емоционална стања (нпр. *Ноге су ми одсекле од страха* [П]³ = *Јако сам се уплашио*).

У погледу синтаксичког понашања у контексту односно у оквирима просте реченице, уочава се да се изрази из ове групе у већини случајева реализују у функцији предиката, тј. понашају се као семантички еквиваленти глагола или глаголских перифраза, нпр. *Мени је срце сишло у пете* = *Јако сам се уплашила* (П); *Од податка да „црвено-бели” дугују близу 30 милиона евра њеним симпатизерима диже се коса на глави* (КССЈ) = *Податак да црвено-бели дугују близу 30 милиона евра запрепаћује њене симпатизере*; *Ово није била Звезда пред којом провинцијским екипама колена клецају* (КССЈ) = *Ово није била Звезда које се провинцијске екипе боје*.

² Значења израза давана су према речницима из којих је грађа ексерпирана. Неке варијанте израза из различитих речника у раду су представљене обједињено, као и значења, која су у неким случајевима незнатно модификована ради једноставнијег и потпунијег приказа. У обзир су узимана значења израза која се односе на дате емоције.

³ Ознаке П, Б и КССЈ скраћенице су за електронске изворе из којих су преузети примери: П = *Политика*, Б = Б92, КССЈ = *Корпус савременог српског језика*. Последњим извором обухваћени су текстови из различитих функционалних стилова, у првом реду књижевноуметничког и публицистичког. Ознаке ЈМ, РМС и РСАНУ скраћенице су за одговарајуће речнике.

У зависности од положаја и уз употребу везника унутар сложеног реченичног комплекса, ови изрази остварују се у контексту у позицији:

а) главне реченице (или независне саставне реченице), нпр. *Нама Југословенима стегло се у грлу када је дечији хор запевао краљевску националну химну 'Боже правде' (КССЈ); Кад смо ушли кроз порту, прошли кроз три мала дворишта, пред нама се појавила Саборна црква и ноге су ми се одсекле (КССЈ). Било како било, људима који брину о животној средини у Русији (а и шире) диже се коса на глави (КССЈ); Када сам угледао малишана из чијега тела се вије дим, а који је свестан и јауче од болова, крв ми се следила у жилама, ево и сада се сав најезим – прича за наш лист Владан Ђенадић (КССЈ);*

б) зависне релативне реченице, нпр. *Ово није била Звезда пред којом провинцијским екипама колена клецају (КССЈ);*

в) зависне допунске реченице, нпр. *Он признаје да му се диже коса на глави када помисли да ће 15. августа почети с радом „Петрохемија” и „Азотара” (КССЈ); И ништа није могао да му одговори. Изгледало му је да му се језик у пет чворова завеао (КССЈ).*

2.1.2.1. Рекцијска допуна глагола у фразеологизмима у форми просте реченице који садрже субјекат (у номинативу) и предикат, поред датива, може бити и у другим зависним падежима, те имати различиту синтаксичку и семантичку улогу. Ова допуна може бити у акузативу без предлога, као у примерима *хладан зној пробија* кога 'обузима кога језа, страх' и *пролазе кога трнци* 'страховати', где се реализује као семантички субјекат, носилац физиолошког стања, док је граматичким субјектом, удруженим с глаголом у фразеолошки израз исказан физиолошки процес у организму. Ови фразеологизми остварују се у нашим примерима као предикати простих реченица, што значи да су и они семантички евиваленти глагола или глаголских перифраза, нпр. *...да се сетите својих првих летовања без мамине сукње и очевих ланаца, па да вас облије хладан зној (КССЈ) = ...да се сетите својих првих летовања без мамине сукње и очевих ланаца, па да се уплашите;* – *Пет стотина хиљада молим – рекао је Мађар. Мене су прошли ледени трнци: Зар нисте рекли четири стотине педесет хиљада? (КССЈ) = – Пет стотина хиљада молим – рекао је Мађар. Обузео ме је страх / Уплашио сам се: Зар нисте рекли четири стотине педесет хиљада?*

2.1.3. Свега један фразеологизам у нашој грађи јавља се у форми сложене реченице. Овај израз реченици бележе у облику *не зна ко ни како му је име* 'не знати баш ништа од страха, од изненађења', а чине га главна реченица с негираним глаголом *знати* у функцији предиката и објекатска клауза. Пошто глагол у главној реченици задржава своје лексичко значење, овде је у питању компонентни фразеологизам. Израз је и семантички еквивалентан реченици, али се у нашем корпусу јавља у нешто измењеном облику – *не зна ко (ни) како се зове*, нпр. *Ово су ми треће Олимпијске игре и ништа не може да замени прве када нисам знао како се зовем (КССЈ).*

2.2. Фразеологизми са структуром синтагме

Већи део корпуса обухвата фразеологизме који имају форму синтагме, при чему су ту најбројније глаголско-именичке синтагме, док налазимо и мали број примера у којима су управне речи именице или пак придеви. Најпре ће бити представљени ови малобројни случајеви, а затим ћемо приступити класификацији израза у којима је управна реч глагол.

2.2.1. Фразеологизми са структуром именичке синтагме

У нашем корпусу налазе се свега три фразеологизма која имају облик именичке синтагме: *божја овчица* ‘мирна, плашљива особа’, *зецје срце* ‘врло плашљив човек, кукавица’ и *хладан туш* ‘разочарање, изненађење, шок’. У семантици прва два фразеологизма изражене су семе колективне експресије које су „резултат колективног схватања да неке животиње или биљке имају какве особине које су својствене човеку или се могу приписати човеку“ (Гортан Премк 2004: 107). У овим спојевима као управна реч јавља се именица у номинативу, а уз њу се јавља придев у истом падежу као обавезан део. Прва два израза су семантички једнака именицама, односно именичким синтагмама с придевом као обавезним чланом који у одређеном смислу квалификује именички појам, будући да се фразеологизмом указује на одређени квалитет неког појма. Они се односе на особе, те се комбинују са лексемама са ознаком /персонално +/ и обично заузимају функцију субјекта. Последњи израз еквивалентан је именици која описује емотивно стање, па се појављује и као лексички део копулативног предиката и као објекат (ове функције нису искључене ни за прва два израза): *Догурала си, божја овчице, до седе косе, а блебећеш ту... којешта, не даш људима спавати* (КССЈ); *Ех, баш је ноћас у ме ушло зецје срце* (ЈМ); *Најава директора „Новосадске топлане“ Јанка Чобрда да грејање за индивидуалне потрошаче треба да поскупи за најмање 20 одсто била је неочекивани „хладан туш“ за житеље највећег војвођанског града* (КССЈ); *Ако је службени Загреб до јуче веровао да ће завршити приступне преговоре за чланство у Европској унији до краја 2009, како је најављивала Европска комисија (ЕК) а планирала и влада премијера Хрватске Иве Санадера, онда је си-ноћ доживео прави хладан туш* (КССЈ).

2.2.2. Фразеологизми са структуром придевске синтагме

Ови фразеологизми реализују се као независна придевска синтагма: *ни жив ни мртав* ‘врло преплашен, изван себе од страха’, са два придева у номинативу у напоредном односу, повезаним двоструким везником *ни*; затим као придевска синтагма с поредбеним именичким елементом: *плашљив као зец* ‘бити врло плашљив, кукавица’; те као синтагма с трпним глаголским придевом допуњеним инструменталом: *ударен мокром крпом (чарапом, обојком)* ‘чудан, будаласт, луцкаст, приглуп’. Ови изрази су семантички еквивалентни придевима или атрибутивним именицама са значењем особине (*кукавица*), те се у реченици, због квали-

фикативне функције, користе првенствено као именски делови предиката. Именички појмови на које се фразеологизми односе означавају особе, односно имају обележје /персонално +/, будући да сами изрази означавају људске особине: *Знам само то да ми је тешко, да не могу више овако, и да ме је страх... страх* [...] *Само то, дедо, ево, не једна година, већ две, три, увек све једнако тако. И то како, дедо? Ни жива ни мртва!* (КССЈ); *Резиденција председника гађа се шаргарепом и купусом „јер је председник плашљив као зец”* (КССЈ); [...] *разлог и повод да Гандија, односно Жику Живог Закопано, у свом роману прикаже као неког ко је „ударен мокром чарапом”* [...] (КССЈ). *Она је, каже приповедач, мало глупа, блескаста, „ударена мокром чарапом”* (КССЈ).

2.2.3. Фразеологизми са структуром глаголско-именичке синтагме

Највећи број фразеологизама који обележавају домен емоције страха, изненађења, чуђења и збуњености по структури су заправо глаголско-именичке синтагме, те у контексту махом остварују функцију предиката. Овај облик фразеологизама веома је распрострањен у српском језику, а о оваквим синтагмама написана је и монографија *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику* (Мршевић Радовић 1987). Једну структурну типологију оваквих израза дао је и Б. Николић у свом раду *Основни типови фразеолошких обрта у савременом српскохрватском књижевном језику*, где класификује фразеологизме са структуром фразеолошке зависне синтагме према лексичко-граматичким карактеристикама компонената и морфолошким обележјима синтаксичких односа између компонената. Аутор разликује фразеолошке обрте са структуром: *придев + именица, глагол + именица, предлог + (придев) + именица, глагол + прилог, док унутар лексичко-граматичког типа глагол + именица наводи следеће структурне типове: глагол + акузатив без предлога, глагол + инструментал, глагол + акузатив с предлогом, глагол + предлог + ([придев + именица] у акузативу) и глагол + акузатив + акузатив са предлогом. Такође констатује да ове синтагме показују велику разноврсност, те да нису наведене све могуће варијанте (према: Мршевић Радовић 1987: 71). Изразе ћемо и овде разврстати према падежном облику у коме се налази именица уз глагол.*

2.2.3.1. Глагол + беспредлошки акузатив

У овој групи налазе се глобални фразеологизми у којима се именица у акузативу јавља као допуна прелазног глагола односно као његов формални објекат. То су примери *мењати (променити) боју* 1. ‘бледети или црвенети, побледети или поцрвенети од физичке боли (обично хладноће или врућине); осећати се слабо’; 2. *бледети или црвенети, побледети или поцрвенети од страха; престрашити се’; задржати (задржавати) дах* ‘не дисати од страха, од изненађења’; *зубити (изгубити) главу* ‘смести се, збунити се, изгубити присебност, не умети се снаћи’; *зубити (изгубити) нит* ‘смести се, сплести се; запињати запети у говору’; *бацити бомбу* ‘изазвати велико изненађење, велику сензацију’. У прва два израза нефра-

зеолошка синтагма описује неку физиолошку манифестацију одређеног психичког или емоционалног стања или процеса, док фразеолошко значење подразумева дато стање или процес, углавном високог интензитета. Наредна два израза такође обележавају емотивна или психичка стања, док израз *бацити бомбу* описује каузирано емотивно стање, односно изазивање одређене емоције код других. Фразеологизми су семантички еквивалентни глаголима: *Кад је рекла те речи, господин Дарси промени боју; али је његово узбуђење било краткотрајно и слушао је не покушавајући да је прекине* (КССЈ); *Хоћемо ли искористити ову шансу? Или ћемо и овог пута задржати дах и чекати да пропадне?* (КССЈ); *Пустите ме да живим док сам жива! – тако је једаред бацила бомбу усред »јаузна«* (ЈМ); *Али, чиница да је на тренутак и он изгубио главу сведочи о тежким политичким искушењима* (КССЈ); *Не смете дозволити да публика у неком тренутку изгуби нит и троши минуте мислећи како вам је пошло за руком да са једне ствари „скочи те” на ову о којој сад слуша* (КССЈ).

Уз неке од фразеологизама из ове групе јавља се и беспредлошки датив као обавезно окружење. Овај датив у примеру *одузимати* (*зауставити, прекидати, прекинути* и сл.) коме *дах* ‘запањивати, запањити кога, страшити, престрашити кога’ формално јесте индиректни објекат прелазног глагола који улази у састав фразеологизма, а који има (у датом контексту) семантичко обележје директивности – усмерености, упућености (Антонић 2005: 182). Појмом у дативу се обележава носилац физиолошког или психичког стања обележеног фразеологизмом, и у неким контекстима се не мора формално остварити, иако је увек имплициран. Исто важи и за остале фразеологизме овог типа, који, као и први наведени, имају обележје каузативности, тј. реализују опште значење ‘довести некога у одређено стање’. То су примери попут: *попити* коме *свест* ‘довести кога до лудила, залудети кога, смести кога, завртети коме мозак’ (у корпусу се остварује у незнатно другачијој верзији – *попити* коме *памет*), *мрсити* (*помрсити, смрсити*) коме *конце* ‘збунити кога, бркати, побркати коме рачуне, намере, кварити, покварити коме планове’, *сплести* коме *кораке* ‘смести кога, довести кога у тежак положај’, *извртети* коме *памет* ‘смутити, збунити кога’, *завртети* (*преврнути, занети, смести* и сл.) коме *памет* ‘очарати, залудити кога, избеzumити, завести, опчинити кога’. Уз ове изразе се обично јавља и субјекатски појам у номинативу, који обележава изазивача стања исказаног фразеологизмом и углавном има обележје /персонално +/, изузев у случају првог наведеног примера, где је изазивач пасиван и има обележје /персонално -/: *Док шетају по шест и по километара дугом мосту, знатижељницима се пружа поглед који одузима дах* (КССЈ); *Она мала црнка, она твоја Јулија, била ти је сасвим попила памет* (КССЈ); [...] *није првоаприлска шала, већ збиља која је прекинула „помрсила конце” целом комишлуку* (КССЈ); *И питајте све те заостале иза нас . . . шта им је сплело кораке: породица и увек те породице* (ЈМ); *Шта ви још знате! Завртио вам памет овај усташа* (ЈМ).

2.2.3.2. Глагол + беспредлошки генитив

У овој групи налазе се фразеологизми *бојати се* (*плашити се*, *клонити се*) *своје* (*властите*) *сенке* ‘бити јако бојажљив, бити претерано опрезан’ и *остати отворених уста* са значењем ‘изненадити се, бити врло изненађен’. Први израз припада компонентним фразеологизмима и означава веома изражену особину страшљивости, што значи да у њему глагол задржава своје значење, али се захваљујући глаголској компоненти у реченици такође остварује као предикат, иако заправо има квалификативну, придевску вредност, те се код њега морфолошка структура и значење не подударују. Глаголском елементу структуре значењски одговара придев: *бојати се* – *бити бојажљив*. Читав овај фразеологизам може се тумачити као нека врста интензификатора – ‘толико је плашљив да се боји и своје сенке’, нпр.: *Једног одељеног ликовног рукописа, који се у узбудљивој васељени различитих писама не плаши своје сенке. Не устручава свога лица* (КССЈ); *Међутим, рат је учинио да се људи плаше своје сенке, а камоли болести – објашњено је на скупу* (КССЈ). Други израз има значење глагола и такође се употребљава као предикат: *Девојка остаде и даље на месту, сва упрепаићена, отворених уста* (КССЈ); *Гарсули је посматрао оне који су му најближи, испод навиљона. Били су остали отворених уста* (КССЈ).

2.2.3.3. Глагол + предлошки генитив

Међу фразеологизмима у којима се уз глагол налази предлошки генитив, издвајају се три подгрупе.

Прва је група фразеологизама у којима се уз генитив налази предлог *без*. Овде спадају изрази *остати* (*стајати*) *без речи* ‘занемети, запањити се, забезекнути се од чуда, од изненађења’ и *радити без главе* ‘збуњено радити, бити изван себе, бити изгубљен, смушен’. У овим изразима, конструкција у генитиву је квалификативног карактера, те у нефразеолошкој синтагми описује начин вршења радње исказане глаголом. Први фразеологизам је глобални, те је као целина еквивалент глагола и у реченицу се уклапа као предикат, док је други фразеологизам по типу компонентни и глагол *радити* задржава у њему своје основно значење те се у реченици понаша као предикат, док је предлошко-падежна конструкција уз тај глагол квалификативна одредба. Примери су следећи: *Ту је био крај нашег разговора, јер сам остао без речи* (КССЈ); *Одједном сам зачуо некакву галаму у приземљу. Изашао сам да видим шта се дешава и остао без речи* (КССЈ); *Пољаци су остали без речи. Шокирани су* (КССЈ); *Све је радио без главе и без сваког добро израчунатог плана* (РСАНУ).

Другу групу чине фразеологизми у којима се уз глагол јавља конструкција у генитиву са предлогом *од*. То су изрази *умрети* (*умирати*, *премрети*) *од страха* ‘јако се (у)плашити, врло се бојати, јако се престрашити’, *занемети* (*зинути*) *од чуда* ‘јако се зачудити, изненадити се, запањити се’ и *крстити се од чуда* (у *чуду*) ‘јако, много се чудити’, у којима именица у генитиву означава појам који са-

мом својом појавом или природом изазива невољну, спонтану акцију (Ивић 1954: 188–191; Антонић 2005: 166). У нашим примерима, у питању су емоције које су потенцијални изазивачи стања и радњи исказаних глаголима. На плану значења глагол се понаша као интензификатор емоционалног стања исказаног именицом у предлошко-падежној конструкцији (нпр. *Занемео је од чуда – Зачудио се толико да је занемео*). Посматрајући речничка објашњења ових фразеологизама, запажа се да су семантички једнаки глаголима који означавају дате емоције, али у повишеном степену. Примери су следећи: *У конаку весеље међу послугом и чиновницима који су, упоредо са филом, умирали од страха пред везиром* (ЈМ); *[. . .] умире од страха кад пролази кроз село велики жупан или господа од високе владе* (ЈМ); *Павле никада није ослушнуо толику снагу дисања. Био је занемео од чуда* (КССЈ); *Ко разабере добро о државним угледним добрима, томе ће ово бити јасно, ал' ће тек онда зинути од чуда* (ЈМ); *И све сам ја то учинио, ја сам; својим сопственим лукавством, тако да се мој отац само крстио од чуда!* (КССЈ).

Трећу подгрупу чине изрази у којима се уз именицу у генитиву јавља предлог *из*: *избацити кога из равнотеже* ‘сметати коме, деконцентрисати, збунити кога, учинити да неко престане да влада собом’, *избацити кога из* (*нормалног, редовног* и сл.) *колосека* ‘довести кога у забуну, смести, збунити кога’. Глагол који улази у састав фразеологизама садржи префикс *из-*, чије је прототипично значење аблативно, односно он означава да садржани објекат напушта садржатеља (Кликовас 2000: 214), због чега је сасвим очекивана појава конструкције с предлогом *из* у другом делу изрази. Примери су каузативног значења, а будући да указују на изазивање одређеног психичког или емотивног стања код друге особе, отвара се место за директни објекат у акузативу без предлога, који представља обавезно окружење фразеологизма: *Фуриозан наставак серије Бобана Марјановића и у последњој четвртини избацио је Цибону из равнотеже [...]* (КССЈ); *Првог играча света и много теже стације нису избацивале из колосека* (КССЈ); *Зависи од тога како почне меч и ако од старта будемо агресивни према њој можемо да је избацимо из колосека* (КССЈ).

2.2.3.4. Глагол + инструментал

Сви фразеологизми из ове групе настали су семантичком транспозицијом нефразеолошке синтагме која номинира гест (Мршевић Радовић 1987: 37), који заправо представља бихевиорални одговор на одређену емоцију, односно гест којим се ова емоција изражава и који је у нашој култури прихваћен (Драгић 2015: 106). Нефразеолошка синтагма која описује гест може у свом основном значењу именовати телесни покрет, али када изгуби директан однос са предметом номинације и доведе се, преко тог телесног покрета, у везу са одређеном психичком или емоционалном реакцијом коју означава, постаје фразеолошка синтагма (Мршевић Радовић 1987: 37). Овој групи припадају фразеологизми *климати главом* ‘чудити се, негодовати’, *махати* (*махнути, одмахивати*) *главом* ‘чудити се, негодовати’, *слегнути* (*слећи*) *раменима* ‘подићи и спустити рамена (као знак недоумице,

двоумљења, устезања, збуњености, несналажења, немоћи); помирити се с насталим стањем', *крстити се (прекрстити се)* и *левом и десном* 'јачко, много се чудити'. У овим изразима слободни инструментал јавља се као објекатска допуна глагола 'кретања', али кретања такве природе да се при његовом остваривању у кретању налази сам појам у инструменталу (Антонић 2005: 244). У нашим случајевима, ради се увек о тзв. појму органу, по правилу „интегралном делу живог организма који се покреће вољном или рефлексном радњом субјекта-агенса” (Антонић 2005: 244). Ове радње се, по правилу, и не могу изводити неким другим средствима, те је значење именице заправо уткано у семантику глагола (крстимо се само руком, одмахујемо и климамо само главом, слежемо само раменима). У последњем од наведених фразеологизама, у инструменталу је наведена придевска синтаagma, у којој нема именице која би експлицирала назив органа, али се овај елемент имплицира, те је јасно да се мисли на руку. Код ових фразеологизама не постоји обавезно реакцијско окружење: [...] *Ушаков је навео да је „на све предлоге Русије, администрација САД само климала главом, а адекватне реакције није било”* (КССЈ); *За сваког понешто; негде ћете се сложити, негде одмахнути главом, насмејати се, или замислити* (КССЈ). „*Да ли ће влада слегнути раменима или ће повући амбасадоре на их убрзо вратити?*”, *питала је Радета* [...] (КССЈ); *Сигурно је да би се отац Јозеф, мађарски свеишеник у чијој је цркви 1992. године у Америци Јелашић помагао чистећи снег, крстио и левом и десном* (КССЈ).

2.2.3.5. Глагол + локатив

У прикупљеној грађи нашао се свега један фразеологизам овога типа: *окренути се (преврнути се и сл.) у гробу* 'зачудити се, запрепастити се (због необичне, непредвиђене појаве, необичног догађаја)'. Конструкцијом у + локатив означава се локализатор у нефразеолошкој синтагми, а читав израз по значењу је еквивалентан глаголу: *Кејнз, као брилијантни економиста и нека врста политичког гласа разума двадесетог века се вероватно окреће у гробу кад види шта се дешава, и то баш у његовој земљи* (КССЈ); [...] *речено је како ће „II. мај бити нови дан победе на фашизмом у Европи”*. *Мора да се Черчил окреће у гробу* (КССЈ); *Размишљао је да подигне конак за равногорце. – Ипак не би било фер, таст партизан би ми се преврнуо у гробу, па сам одустао* (КССЈ).

2.2.4. Поредбени фразеологизми

У посебну групу издвајамо фразеологизме с поредбеном речју *као*. Овакви фразеологизми, као и остали, могу имати форму реченице односно синтагме.

2.2.4.1. Поредбени фразеологизми са структуром реченице

Ови изрази у свом основном облику већ садрже поредбени везник *као да*, те се у контекст увек уклапају као зависна поредбена клауза. У нашој грађи нашле су се варијације једног фразеологизма: *као да је ко с месеца (с неба, с Марса) пао* '1) неинформисан, глупав, збуњен, сметен, изненађен; 2) нагло, изненада, неочеки-

вано'. Његово примарно значење подразумева тренутну особину или само осећање, те је у том случају еквивалентан придеву, док секундарно има значење прилога за начин. Пронађени примери потврђују детерминативну функцију фразеологизма: *Када сам једног лепог, кишног дана пре шест месеци стигао тамо, ти људи су ме гледали као да сам пао с неба* (КССЈ); *Ранковић као да је пао с Марса* (Б92).

2.2.4.2. Поредбени фразеологизми са структуром именичке синтагме

Неки поредбени фразеологизми јављају се у форми именичке синтагме. Такав је фразеологизам *као (гром, муња, стрела) из ведра неба* 'потпуно неочекивано, изненада, нагло, ненадано' у свим својим варијантама. Испустиви именички елемент у овим варијацијама, јавља се, уколико се реализује, у номинативу, док је конструкција *из + генитив* обавезна, са обавезно реализованим атрибутом. Из речничке дефиниције јасно се види да су изрази овог типа семантички еквивалентни прилозима, те и у конкретним реченицама врше прилошке функције, односно углавном имају функцију начинске одредбе, а комбинују се махом са глаголима *догодити се* и *погодити*. Овим глаголима обележавају се радње које се дешавају непланирано, као природне појаве, без контроле субјекта. И у овом случају, дакле, постоји неподударност између формалног облика фразеологизма и његовог значења. У корпусу је потврђена само једна од варијаната овог израза: *Довољно је да кажемо да заљубљивање није догађај који нас погађа као гром из ведра неба. Заљубљивање је психолошки процес који има свој почетак, трајање и, наравно, крај* (КССЈ); *Сада могу рећи да се тај сусрет из 1993. догодио као гром из ведра неба* (КССЈ).

2.2.4.2. Глаголски фразеологизми с поредбеном именичком синтагмом

Компонентнима се сматрају и фразеологизми *бојати се* кога, чега *као живе ватре (грома, куге)* 'бојати се и бежати пред ким (чим)', *бежати* од кога, од чега *као враг од тамјана (свете воде)* 'зазирати од кога, од чега, избегавати кога, шта, не трпети, не подносити кога, шта', *бежати* од кога, од чега *као ђаво од крста (свеће, тамјана)* 'избегавати сваки додир или сусрет, зазирати од кога, од чега, избегавати шта, не трпети, не подносити кога, шта', будући да у њима глагол, иако је обавезан структурни конституент фразеологизма, чува своје лексичко значење (Мршевић Радовић 1987: 63). У изразу *бојати се* кога, чега *као живе ватре (грома, куге)* именичка компонента поредбеног дела налази се у генитиву, а глагол *бојати се* захтева и семантички субјекат у слободном генитиву који има значење каузатора (*бојати се НЕЧЕГА*), при чему се по начину изазивања страха појам у генитиву, који представља морфосинтаксичко окружење фразеологизма, поистовећује с природним појавама (*ватра, гром*) или болестима (*куга*). Преостала два фразеологизма међусобно су структурно истоветна, при чему се разликују само по лексемама које улазе у именски део израза, а који, ако посматрамо саму нефразеолошку синтагму, чини спој именице у номинативу и конструкције *од +*

генитив као спацијалног детерминатора аблативног типа (Антонић 2005: 137). Ови фразеологизми јављају се у контексту као предикати (или делови сложених предиката): [...] *јер се знало добро какав је менталитет нашег народа, који воли изнад свега своју земљу, који је дубоко везан за [краљевску] династију [Карађорђевића] и који се бојао комуниста као куге [...]* (КССЈ). *Добио сам одговор да је то свакако могуће, али не и сувише вероватно, јер се такве сарадње са криминалцима већина полицајаца плаши као куге* (КССЈ). *Тога крупног и мирног официра споре речи и тежких покрета бојали су се истрајфкори као ватре* (КССЈ). *Галилеј се бојао језуита као живе ватре* (КССЈ). *Зато, истине ради, споменимо и неке историографске чињенице од којих се бежи као враг од тамјана* (КССЈ). *Македонски званичници се од помена припајања Косова Албанији клоне као ђаво од крста [...]* (КССЈ).

Наредна група израза бројнија је од претходне. Многи од фразеологизама који јој припадају имају веома сложена структуру, односно поредбене конструкције у овим изразима представљају редуковане поредбене клаузе. Члановима ове групе заједничко је то што су према семантичким односима међу елементима они компонентни, будући да глаголи унутар свих израза задржавају своја нефразеолошка значења, иако се јављају (најчешће) као неизоставни делови тих синтагми. Овде спадају фразеологизми *сплести се* (*заплести се*, *плести се* и сл.) *као пиле у кучине* ‘смести се, беспомоћно се збунити, заплести се у безизлазан положај, бити збуњен’, *ходати као мува без главе* ‘ићи, поћи, ходати итд. сметено и смушено, без промишљања, насумице, стихијски’, *као без главе* (*ходати*, *лутати* и сл.) ‘смешено, сметено (ходати, лутати итд.)’ и *јурити* (*јурнути*, *трчати*, *отрчати*, *бежати* и сл.) (*као*) *без главе* ‘збуњено, сметено поступати, поступити, побећи у највећој забуну’. Поредбена конструкција детерминише глаголску радњу у погледу начина њене реализације (често у погледу интензитета) и указују на емотивно стање, односно стање свести субјекта. Ти делови првенствено имају значење прилога за начин, а у целини са глаголом чине предикат у реченици. У поредбеним деловима израза налазе се следећи модели: *номинатив* + *у* + *локатив*; *номинатив* + *у* + *акузатив*; (*номинатив*) + *без* + *генитив*, као у примерима: *Упетљали сте се као пиле у кучине. Новац, кредити, инвестиције, порези, прописи, формулари* (КССЈ); [...] *јер Јеремин се по том питању прибављања почаста и кићења књижевним зврчкама и те како запетљао, запетљао као пиле у кучине [...]* (КССЈ); *Ја идем по путу као мува без главе* (РСАНУ); *Када се овај окренуо Белгијанац је побегао као мува без главе* (КССЈ); *Све је бјежало као без главе* (РСАНУ); *Посланици су летели као без главе* (КССЈ).

3. Закључак

Посматрајући фразеологизме који обележавају емоционалне концепте страха, изненађења, чуђења и збуњености, у погледу граматичке структуре можемо при-

метити да су фразеологизми који имају форму синтагме најбројнији, при чему у овој категорији доминира група са структуром глаголско-именичке синтагме.

Већина ових израза семантички је еквивалентна глаголима, односно већина посматраних фразеологизама има глаголско значење, те у контексту заузимају махом позицију предиката или дела предиката. Ово чињеница не изненађује, будући да су у питању изрази који означавају интензивна емотивна стања и процесе, а саме емоције су појаве динамичке природе, те је логично да се изражавају глаголима, односно изразима са глаголским значењем. У значајном проценту заступљени су и изрази који имају значења прилога (и то углавном начинског), те у реченицама заузимају прилошке функције. Издваја се, ипак, и неколико фразеологизама код којих се морфосинтаксичка обележја не подударају са морфосинтаксичким обележјима речи у њиховој дефиницији. То је нпр. случај у коме глаголски фразеологизам има квалификативно, придевско значење, нпр. *бојати се своје сенке* ‘бити јако бојажљив, бити претерано опрезан’, где је стална људска особина описана глаголском синтагмамом, те израз у реченици заправо не описује радњу, него квалификује субјекатски појам. Сличан је случај и са изразом *као да је ко с месеца (с неба, с Марса) пао* ‘1) неинформисан, глупав, збуњен, сметен, изненађен; 2) нагло, изненада, неочекивано’, који, иако има форму поредбене реченице, примарно има придевско значење, те у реченици може квалификовати субјекат, или се пак понашати као прилог за начин, у складу са секундарним значењем, што је функција блискија форми поредбене клаузе. Фразеологизам *као (гром, муња, стрела) из ведре неба* ‘потпуно неочекивано, изненада, нагло, ненадано’ има форму поредбене именичке синтагме, док му је значење прилошко, те се као последица тога и у реченици употребљава у функцији прилошке одредбе.

ИЗВОРИ

КССЈ: Корпус савременог српског језика СрпKor2013 (<http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus>)

<http://www.politika.rs/>

<http://www.b92.net/>

РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика, I–III*. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матоца хрватска, 1967–1969. IV–VI, Нови Сад: Матица српска (1971–1976).

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. I–. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1959–.

*

Matešić, Josip (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpsog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

ЛИТЕРАТУРА

Антонић, Ивана (2005). Синтакса и семантика падежа. У: Пипер, Предраг и др. (2005). *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ. 119–344.

Гортан Премк, Даринка (2004). *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

- Драгић, Мила (2015). Емоционални концепти изненађења, чуђења и збуњености у српској фразеологији. *Савремена проучавања језика и књижевности. Зборник радова са VI научног скупа младих филолога Србије*. VI/1: 103–113.
- Драгићевић, Рајна (2010). *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Ивић, Милка (1954). Узрочне конструкције с предлозима због, од, из у савременом књижевном језику. *Наш језик*. V/5–6, 186–194.
- Мршевић Радовић, Драгана (1987). *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*. Београд: Филолошки факултет.
- Николић, Б. М. (1975). Основни типови фразеолошких обрта у савременом српскохрватском књижевном језику. *Наш језик*. XXI/1–2: 7–13.
- *
- Klikovac, Duška (2000). *Semantika predloga. Studija iz kognitivne lingvistike*. Beograd: Filološki fakultet.
- Menac, Antica et al. (1979). *Rusko-hrvatski ili srpski frazeološki rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.
- Menac, Antica (2007). *Hrvatska frazeologija*. Zagreb: KNjIGRA.

Mila Dragić

MORPHOSYNTACTICAL CHARACTERISTICS OF PHRASEOLOGISMS IN SERBIAN LANGUAGE

Summary

The paper focuses on phraseologisms in standard Serbian language with meanings related to emotional concepts of fear, surprise, amazement and confusion. The corpus includes 50 phraseologisms with different lexical composition that cover various forms of expression of those emotions (*остати без даха, бацити бомбу, испастити из равнотеже*). The analysis is focused on morphosyntactical characteristics of these units, and they are classified according to their grammatical structure, with special emphasis on their syntactic function and combinability in context, while taking into account only those meanings that relate to those emotions.

Key words: phraseologisms, fear, surprise, amazement, confusion, morphosyntax, structure, function.

Мила Драгић, студент докторских студија
 Универзитет у Новом Саду
 Филозофски факултет
 Др Зорана Ђинђића 2
 Нови Сад
 Србија
 Имејл: dragicmila20@gmail.com

